

ՊԱՏՄԱԿԱՆ**ՀԻՒՍԻՍ-ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ****ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑՈՒՄ»¹**

«Յաղագս աշխարհագրության» երկը, որ յայտնի է «Աշխարհացոյց» անունով բացառիկ արժէք ունի Մեծ Հայքի V-VII դարի վարչա-տարածքային բաժանման ամբողջական պատկերը ներկայացնելու առումով, ուստի «Աշխարհացոյց»-ը բազմիցս ուսումնասիրուել է հայ եւ օտար հեղինակների կողմից, գրուել են երբեմն իրար հակասող, բայց արժէքաւոր աշխատութիւններ եւ յօդուածներ: Այն միաժամանակ անգնահատելի սկզբնաղբիւր է Հայկական լեռնաշխարհի հարեւան երկրների՝ Վրաց աշխարհի, Աղուանքի, Պարսից աշխարհի, ինչպէս նաեւ Հիւսիսային Կովկասի («Ասիական Սարմատիա») ժողովուրդների էթնիկ միաւորումների բնակեցման, տեղադրութեան, նրանց բարք ու վարքի, միմեանց եւ հարեւան ժողովուրդների հետ փոխյարաբերութիւնների, այլ կերպ, կովկասեան ժողովուրդների վաղ շրջանի պատմութեան ուսումնասիրման համար:

Եթէ այդ ուսումնասիրութիւններում հեղինակներն անդրադարձել են նաեւ Վրաց, Պարսից աշխարհների եւ, մասնաւորապէս, Աղուանքի ժողովուրդների բնակավայրերի տեղադրութեան, բնակիչների էթնիկ կազմի, հարեւան հայերի հետ ունեցած նրանց յարաբերութիւններին, ապա Հիւսիսային Կովկասի ժողովուրդների հետ մեր ժողովրդի փոխյարաբերութիւններին եւ փոխառնչութիւններին վերաբերող ոչ մի լուրջ աշխատանք չկայ: Գիտութեանն անհամեմատ քիչ է յայտնի մեր հնագոյն աշխարհագրական երկի՝ «Յաղագս աշխարհագրության»-ի «Ասիական Սարմատիա» գլխում յանուանէ յիշուող բոլոր ազգութիւնների բնակեցման վայրերի, այնտեղ նոր ձեւաւորուող պետական առաջին միաւորումների մասին եղած վկայութիւնները: Աւելին, «Յաղագս աշխարհագրության» երկի «Երկրագրութիւն» բաժնի այս գլխում յիշատակուող շատ բնակավայրերի քարտէզագրական տեղադրութիւնը դժուար է կատարել, եթէ չասենք՝ անհնարին: Մեր նպատակը չէ ճշգրտել դրանց սահմանները եւ քարտէզագրել, այլ խնդրոյ առարկայ երկի համառօտ եւ ընդարձակ խմբագրութիւնների վկայութիւնների համադրմամբ՝ հնարաւորինս ամբողջական ներկայացնել այդ տեղեկութիւնները:

«Աշխարհացոյց» V-VII դարի աշխարհագրական երկասիրութիւն է, բաղկացած երկու՝ «Երկրաչափ» եւ «Երկրագրութիւն» բաժիններից, որը մեզ է հասել երկու խմբագրութեամբ՝ ընդարձակ եւ համառօտ: «Աշխարհացոյցի» բնագրերի կարեւորումից ելնելով, դեռ XIX դարում Վենետիկի Միսիթարեան հայրերը հրատարակել են դրանք: Ընդարձակը՝ քննական բնագիր չէ. մեզ է հասել մի ձեռագրով, որը Վենետիկեան հաւաքածոյի 1295 թուահամարի ձեռագրի հիման վրայ հրատարակուել է «Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ յաւելուածով նախնեաց» խորագրով (հրատ. 1881 թ., Ա. Սուքրեան): Համառօտը՝ էջմիածնի Մատենադարանի հնագոյն օրինակի հիման վրայ վենետիկեան հաւաքածոյի 5 ոչ ամբողջական ձեռագրի համեմատութեամբ հրատարակուել է 1843 թուականին (վերահրատարակուել 1865 թ.), որպէս «Սրբոյ Կօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք» ժողովածոյի մաս «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորե-

¹ Հետազօտութիւնն իրականացուել է ՀՀԳԿ-ի № 20RF-148 եւ ՀՀ ՌՀՀ (ՌԴ) № 20-59-05010 գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

նացույ» խորագրով²:

Աւելի ուշ, XX դարի 40-ական թուականներին Աշոտ Աբրահամեանը կազմում է «Աշխարհացոյցի» համառոտ տարբերակի նոր բնագիր: Վերջինս Վենետիկի միաբանների համառոտ հրատարակութիւնը համեմատում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի երկու վաղագոյն ձեռագրերի (ՄՄ, ձեռ. 582, ԺԶ դ., գրիչ՝ Վարդան, Բ գրիչ՝ Անանուն, էջ 164ա-82բ, մասամբ՝ ՄՄ, ձեռ. 3160, ԺԷ դար, գրիչ՝ Ներսէս, 277բ-86ա) բնագրերի հետ: «Աշխարհացոյցի» ամենաստույգ եւ ամենահին օրինակ համարելով Վարդան գրչի ընդօրինակած ձեռագրի (ՄՄ, ձեռ. 582) գաղափար օրինակի բնագիրը, նա վերը նըշւած հրատարակած բնագրում կատարում է փոփոխութիւններ: «Աշխարհացոյցը» Անանիա Շիրակացու գործ համարելով՝ Ա. Աբրահամեանը համառոտ տարբերակի նոր խմբագրութիւն է զետեղում «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը» աշխատանքում՝ «Յաղագս աշխարագրութեան ստույգ» խորագրով³:

Հայերէն հնագոյն թղթէ ձեռագրում «Սբբի ժամանակագրի» եւ «Եպիփանի ասացեալ» երկերի միջեւ կայ հին քաղաքների եւ նրանց հիմնադիրների շարքը, որ վերցւած է Եպիփան Կիպրացու «Քրոնիկոնից»: Սա հայագիտութեանը յայտնի է որպէս «Մովսիսի Խորենացու Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ» երկի մաս (յետագայում՝ «Աշխարհացոյց»), որը յաճախ վերագրում են Անանիա Շիրակացուն, երբեմն էլ՝ Մովսէս Խորենացուն, գիտնականներից ոմանք էլ անանուն հեղինակի գործ են համարում⁴:

«Աշխարհացոյցը» VII դարի աշխատանք է համարել նաեւ մէկ այլ նշանաւոր գիտնական՝ ակադեմիկոս Սուրէն Երեմեանը: Վերջինս կարծիք է յայտնել, թէ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը» սկզբում եղել է 15 քարտէզների ժողովածո-ատլաս, որի շուրջ գրուել է «Աշխարհացոյցի» բնագիրը, եւ այդ քարտէզները կորել են⁵: «Քարտէզ» բառի արդիական ընկալումն անընդունելի է համարում ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանը: Բնագրում յաճախակի հանդիպող «Թեւ սակաւ ինչ աշխատիցեմ ի գիր և ի քարտեզ» բացատրում է այսպէս. ««Գիր» նշանակում է այն գրականութիւնը, որ օգտագործել է հեղինակը Հայաստանի աշխարհագրութիւնը շարադրելու համար, իսկ «քարտէզը»՝ նրա գրանիւթն է՝ մագաղաթը, թուղթը»⁶: Եւ իրօք, 15 քարտէզ հաշուում է միայն առաջին բաժնում: «Քարտէզի» մասին ակնարկներ կան նաեւ «Աշխարհացոյցի» երկրորդ բաժնում, ուստի դրանց թիւը աւելին է քան 15-ը⁷:

Աւելի ուշ, փորձառու աշխարհագրագէտ-քարտէզագիր Ս. Երեմեանը «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ» հրապարակումով է հանդէս գալիս «Պատմա-բանասիրական հանդէսի» 1972, թիւ 4, եւ 1973, թիւ 1, թիւ 2 համարներում⁸: Հեղինակը գտնում է, որ հայկական մշակույթի այս եզակի յուշարձանը կազմվել է 591-

² Մրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ, Մատենագրութիւն, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1843, էջ 585-616:

³ Ա. Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւն, Երեւան, 1944, էջ 336-354: Երկու ձեռագրերում բացակայում է «Աշխարհագրութեան» հեղինակի անունը:

⁴ Ա. Մաթեոսեան, Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Չորրորդ գիրքը, Երեւան, 1995, էջ 70: Այսուհետեւ՝ Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Չորրորդ գիրք: Ք. Պատկանեան, Армянская география, СПб, 1877: Հ. Մանանդեան, Կլիմներ եւ շափեր հին Հայաստանում, Երեւան, 1930: Ա. Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, Երեւան, 1944: Ս. Երեմեան, Աշխարհացոյց, 1961: Ա. Մաթեոսեան, Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրութեան» մի քանի հարցեր, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1979, № 9:

⁵ Ս. Երեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երեւան, 1963, էջ 7:

⁶ Ա. Մաթեոսեան, Անանիա Շիրակացու «Աշխարհագրութեան» մի քանի հարցեր, էջ 84:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 83:

⁸ Իոբ, հեղինակը մէկ առ մէկ նշում է այն հնարաւոր փառաբանների անունները, որ եղել են բնագրում (ՊԲՀ, 1972, № 4, էջ 210-211):

610 թուականների ընթացքում⁹։ Սկզբնական բնագրի վերականգման փորձ գիտնականը կատարել է «Աշխարհացոյցի» Ա. Սուքրեանի ընդարձակ խմբագրութեան հիման վրայ, որն ունի գրչական անճշգրտություններ, երբեմն բացակայում են ամբողջական հատուածներ, որոնք դժուարեցնում են բնագրի ընթերցումը եւ այդ վկայությունները հաւաստի համարելը։ Ուստի Ս. Երեմեանը այս ամէնը ճշգրիտ համար ամէնից առաջ օգտագործել է համառօտ բնագրերի (Ք. Պատկանեանի եւ Ա. Աբրահամեանի) հրատարակությունները¹⁰։

Դա հնարաւոր է, քանի որ համառօտ խմբագրությունները կազմուել են ընդարձակից, եւ դրանցում վերջիններից մեծ թուով հատուածներ կան։ Համառօտ խմբագրությունների մէջ բացակայ տեղեկությունները վերցրել է Կդադիոս Պաղոմիոսի «Երկագրութիւն» աշխարագրական երկից։ Հեղինակը միաժամանակ տեղեկությունների ճշգրտման համար օգտագործել է իր կազմած «Աշխարհատող Երոպիոյ» քարտէզը¹¹։ Նոր կազմած բնագրում համառօտից վերցուած հատուածները կամ փակագծերում են (), կամ ծանօթագրւում են։ Հեղինակի կողմից յաւելումները բնագրում անկիւնաւոր փակագծերում են Աստուածաշնչից ներմուծուած յաւելումները շղագրով են։ Տ-ով նշուած է Ա. Սուքրեանի հրատարակությունը, P-ով Ք. Պատկանեանի, A-ով Ա. Աբրահամեանի համատօտ խմբագրություններից ճշգրտած բառերն են։ Այս բոլոր նշումները արուած են տողատակում։ Մեր այս աշխատանքում մենք մեծապէս օգտուել ենք Ս. Երեմեանի գիտական ծանօթագրություններից եւ նրա կազմած վերը նշուած քարտէզից։

«Աշխարհացոյցի» խնդիրներով զբաղուողները համակարծիք են նրանում, որ աշխատանքը շարադրուած է ստոյգ եւ հաւաստի վկայություններով եւ ամբողջացնում է Մեծ Հայքի եւ հարեւան երկրների աշխարհագրութիւնը V-VII դարերի որոշակի ժամանակահատուածներում։ «Աշխարհացոյցի» V դարին վերաբերող հատուածի հեղինակը Հայոց պատմահայր Մովսէս Խորենացին է, որը աշխատութիւնը գրել է II դարի յոյն աշխարհագիր Կդադիոս Պաղոմիոսի «Երկագրութեան» հետեւողութեամբ։ Այն ընդգրկում է Հայաստանի եւ հարեւան երկրների աշխարհագրութիւնը, մինչեւ Բիւզանդիայի եւ Պարսկաստանի միջեւ Հայաստանի առաջին բաժանումը՝ 387 թուականը, շարադրելով ստոյգ եւ հաւաստի վկայություններով։ Աշխատութիւնը ունի շարունակութիւն։ Բնագրում նոյն աշխարհները նկարագրուած են 591-610 թուականների վարչա-տարածքային բաժանմամբ¹²։ Երկու տարբեր ժամանակաշրջանների վարչական բաժանման առկայութիւնը «Աշխարհացոյցում» հիմք է տուել այն համարելու երկու տարբեր ժամանակաշրջանների երկ։ Աւելին, գիտնականների մի մասը «Աշխարհացոյցը» համարում է VII դարի հայ ականաւոր գիտնական մաթեմատիկոս, տոմարագէտ Անանիա Շիրակացու ստեղծագործութիւն։

Սակայն, փաստ է նաեւ այն, որ հայկական ձեռագրական ժառանգութեան մէջ չկայ որեւէ նմոյշ, որտեղ սոյն աշխատութիւնը վերագրուի Անանիա Շիրակացուն։ «Աշխարհացոյցի» եւ համառօտ, եւ ընդարձակ բնագրերի խորագրերում (թէեւ ոչ միշտ) հեղինակ է յիշատակուում պատմահայր Մովսէս Խորենացին¹³։

Մնում է ենթադրել, որ ամենայն հաւանականութեամբ, «Աշխարհացոյցի» բնա-

⁹ Նոյն տեղում, էջ 9-10։

¹⁰ К. Патканов, Армянская география VII века, СПб, 1877: Համառօտ բնագիրը «Աշխարհացոյց է դարու» խորագրով, Ա. Աբրահամեան, նշուած աշխ. բնագիր «Աշխարհացոյցը» խորագրով։

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 211։

¹² Ս. Երեմեան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգման փորձ, 1972, № 4, եւ 1973, № 1, № 2: Հայոց Պատմութեան Չորրորդ գիրքը, էջ 79։

¹³ Մատենագիրք Հայոց, Ե դար, Հատոր Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2137-2192։

գրում նոր նիւթ-միաւորներ է աւելացրել VII դարի հայ աւանաւոր գիտնական Անանիա Շիրակացին: Վերջինս իր «քառեակ ուսուցման» (թուաբանութիւն, երաժշտութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբաշխութիւն) ծրագրի համար ուսումնական ձեռնարկ «Քննիկոնը» կազմելիս օգտուել է ամէնից առաջ յայտնի գիտնական հոգեւոր հայրերի՝ Դաւիթ Անյաղթի, Փիլոնի, Պորփիրի, Պապա Ալեքսադրացու գիտական ժառանգութիւնից, ի թիւս դրանց նաեւ Մովսէս Խորենացու «Յաղագս աշխարհագրութեան» գործից: Այս ամէնից յետոյ միայն ձեռնարկում հանդիպում ենք մեծ գիտնականի սեփական աշխատանքներին¹⁴:

Նշանաւոր ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանը «Քննիկոնին» նուիրուած իր ուսումնասիրութեան արդիւնքում հաստատել է նաեւ այն որ, «Աշխարհացոյցը» եղել է այս դասագրքի երկրաչափութեան բաժնում՝ որպէս նրա բաղկացուցիչ մաս¹⁵: Աւելի ուշ նա եկաւ այն եզրակացութեան, որ Խորենացուն վերագրուող այս համառօտ բնագիրը ոչ միայն մասն է կազմել «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ», այլեւ Խորենացու «Հայոց պատմութեան» Չորրորդ գրքի եւ ունեցել է հետեւեալ վերնագիրը՝ «Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ Յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց»¹⁶: Բնագրի սկզբում եղել են Նոյի եւ նրա երեք որդիների, Աբրահամի, Նինոսի եւ Արամի ծննդաբանութիւնը եւ դրան յաջորդող նիւթերը՝ նրանց եւ ժառանգների կողմից աշխարհի երեք մասերում՝ Եւրոպա, Լիբիա, Ասիա, բնակավայրերի քաղաքների հիմնադրումը:

Ահա այս ամէնի նկարագրութեանն է նուիրուած բուն «Աշխարագրութիւնը»՝ «Մովսէսի Խորենացու ասացեալ երկրաչափ. Յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց»-ը: Իր երեք մասից բաղկացած «Հայոց Պատմութեան» շարադրանքը չժանրաբեռնելու եւ ձանձրալի չդարձնելու համար նա «Աշխարագրութիւնը» տեղափոխում է «Պատմութեան» յաւելուած՝ «Վերադարձութիւն ի վերայ երեցուց դրուագեալ հատուածի»: Այն վերականգնուած «Վերադարձութեան» բնագրում չորրորդ դրուագն է¹⁷ (տե՛ս բնագիր 3):

Մեզ հետաքրքրող հատուածը «Աշխարհ ընդհանուր Ասիացուց քառասուն և չորս»-ի քսաներեքերորդ երկիրն է: Թէեւ բնագիրը փոքր է, բայց զուրկ չէ հետաքրքրութիւնից¹⁸: Դա հնարաւորութիւն կը տայ «Աշխարհացոյցի» մեզ հասած ընդարձակ եւ համառօտ բնագրերում յստակեցնել Տրդատ Մեծի ժամանակների այս ժողովուրդների բնակեցման, նրանց էթնիկ կազմաւորումների ընդհանուր նկարագրին նուիրուած Մովսէս Խորենացու վկայութիւնների հաւաստիութիւնը: Փաստօրէն, այստեղ յստակեցւում է նաեւ «Աշխարհացոյցի» **հեղինակի խնդիրը՝ Մովսէս Խորենացի:**

Սոյն յօդուածը նպատակ չունի հանգամանալից անդրադառնալու «Աշխարհացոյցի» հեղինակային պատկանելութեան հարցերին: Այդ մասին բազմիցս գրուել է եւ, կարծում ենք, բոլոր վիճաբարոյց հարցերը դեռ կարօտ են պարզաբանման¹⁹:

¹⁴ «Քննիկոնի» նիւթերի մեծ մասը Շիրակացու ինֆնուրոյն գործերն են, որոնց խորագրերում բացակայում է հեղինակի անուան յիշատակութիւնը, սակայն Շիրակացին այլ հեղինակների երկերը տալիս է ամբողջութեամբ: «Քննիկոնի» որոշակի սկզբունքով եւ գիտական կուտ կառուցուածք ունի (տե՛ս Ա. Մաթեոսեան, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնը», «Լրաբեր» հաս. գիտ. 1974, № 7, էջ 66-78, № 8, էջ 72-81):

¹⁵ Ա. Մաթեոսեան, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոնի երկրաչափութեան բաժինը, ՊԲՀ, 1979, № 2, էջ 170:

¹⁶ Ա. Մաթեոսեան, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» Չորրորդ գիրքը, Երեւան, 1995, էջ 162-176:

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ 77: Մատենադարանի № 1886 ձեռ. Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան հնագույն օրինակներից կատարուած ընդօրինակութիւն է (1630 թ.): Այս նոյն բնագիրը այլ՝ «Աշխարագրութիւն Մովսէսի Խորենացու» խորագրով կայ Զմմատի № 201 ձեռագրում (տե՛ս Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան Չորրորդ գիրքը, էջ 71-72):

¹⁸ Նոյն տեղում, էջ 176:

¹⁹ Բ. Հ. Յարութիւնեան, «Աշխարհացոյցը եւ չորս Հայքի խնդիրը», աշխատ., 1997: Թ. Յակոբեան, Դիտողութիւններ 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի մասին, «Երեւանի համալսարանի գիտական աշխատություններ», հտ. 43, աշխ. գիտ. սերիա, պր. 1, 1954: S. T. Eremian, Ptolemy's "Third Map of Asia" and the "Ašharhacoyc".- XXVII

Մեզ հետաքրքրող կովկասագիտական նիւթերը «Աշխարհացոյցի» երկրորդ՝ «Երկրագրութիւն» բաժնում են:

Ստորեւ կը ներկայացուեն «Աշխարհացոյցի» կովկասագիտական տեղեկութիւններ պարունակող հատուածները, համապատասխան ծանօթագրութիւններով:

ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ ՄՈՎՍԷՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ՅԱԻԵԼՈՒԱԾՈՎՔ ՆԱԽՆԵԱՅ (Ընդարձակ խմբագրութիւն)²⁰

«ԺԸ. Աշխարհ Ասիոյ՝ Մարմատացոյց հասարակն է. որ բարժանի արեւելեան ծայրիւ Ռիպեայ լերամբ եւ Տանայիս գետով, եւ Մեոտիս ծովակամտիւքն յեւքսինոս Պոնտոս ծով. եւ անտի նոյն ծովեզերքն յեւ կոյս, մինչեւ ցմուտ Կուռաքի գետոյ՝ որ կոչի Ագուաւ, եւ անտի առ Կաւկասիւն լերինսն՝ առ Վրաւք եւ Աղուանիւք, մինչեւ ցԿասբից ծովն, ի մուտս Սըւանաս գետոյ (Սըւանաս գետ չլսի ուրեք): Եւ ունի լերինս զՇանթայիւն եւ զՋիականն, որ արձակէ գետս հինգ ի Միոփիտ ծով. եւ Կաւկաս արձակէ գետս երկու՝ զՎալդանիս մինչեւ ցԿուքս լեռն, որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ, եւ ձգէ զերկայնութիւն իւր ի մուտս կոյս զհիւսիսեալ, մինչեւ ի մտանէ ընդ Մէոփիտս (եւ) ընդ Պոնտոս ծով. որ արձակէ գետ մի Փսեւրոս անուն, որ մեկն է ընդ Փոսփորոնն եւ ցբունս ահմանն յորում քաղաքիկն Նիկոփս:

Որ ըստ հիւսիսոյ են ազգ Թուրքաց եւ Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ, Կուփի Բուլղար, Դուչի Բուլկար, Ողխոնտոր Բլկար եկն, **Չդար Բոլկար**. աւտար այժմ ի Պտղոմէականէն են այս անուանք: Եւ ի **Ձիական** լեռնէն փախեալ որդին Խուդբադրայ: Եւ ընդ Պուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի բնակեն ազգք, **Գարշք** եւ **Քուլք** եւ Սւանք մինչեւ ցՊիսինոն (քաղաք) ծովեզերային Աւագով աշխարհի, որ են Ափշիւք եւ Ափխազք, մինչեւ ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային՝ Սեւաստուպալիք, եւ անդր եւս մինչեւ ցգետն որ կոչի Դուակոն որ է վիշապ, որ հոսի յԱղուանաց, եւ բաժանի ընդ Ափխազս եւ ընդ Եզր աշխարհ. եւ ունի ազգագաւառս քառասուն եւ վեց: Եւ ի հիւսիսոյ՝ առ Անծանալթ երկրաւ բնակեն թագաւորական **Մարմատք** եւ **Ձիակերք**. իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ՝ բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի այլ որ են Կղարշք. եւ ապա Սիւռակացիք, ապա Միդոսդեսէն գաւառն. եւ ապա յարեւելից կուսէ **Շանթայիւն** լերանցն բնակեալ են **Ամագունք**, որք են կանայք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Իռա, որ երկակի բղխէ ի հիւսիսոյ Անծանալթ երկրի, եւ միանան. եւ հասեալ մերձ **Ձիական** լերանցն արձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետոյ որ ի Միոփիտ ծովակ իջանէ. եւ այլն դառնայ յարեւելս կոյս մինչեւ հանդէպ **Շանթայիւն լերանցն**. եւ ապա գան այլ երկու գետք յարեւելից կուսէ ի հիւսիսոյ լեռնէն որ կոչի Ռիմիկա, եւ առնեն զնա Եւթանասնավտակեան, զոր կոչեն թուրքք Աթլ գետ. որոյ մ. ն է կղզի, յոր մտեալ ամրանայ Բասլաց ազգն, ի հզար ազգէն **Խազրաց** եւ Բւշխաց, ճարակելոց յեւելից եւ ի մտից, եկելոց անդ ի ձմերոց. եւ կոչեն Սեւ կղզի. զի յաղագս բազմութեանն ազգին Բասլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի. զոր Պտղոմէոս Գուա կղզի կոչէ: Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցեալ (ընդ) կղզին դարձեալ միանան եւ մտանեն

International Congress of Orientalists. Papers by the USSR delegation, Moscow, 1967, pp. 1–12: С. Т. Еремян, «Ашхарацуиц» (Армянская география VII века) — выдающийся памятник географии и картографии древнего мира.- «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների», 1968, № 5, стр 43-60: Մ. Մ. Խաչատրեան, VII դարի «Աշխարհացոյցի» մասին.- ՊԲՀ, 1968, № 4, էջ 81-100: Գ. Բ. Պետրոսեան, «Աշխարհացոյցի» հեղինակի առեղծուածը, Լրաբեր հաս. գիտ., 1971, № 10, էջ 54-60: Գ. Բ. Պետրոսեան, VII դարի հայկական «Աշխարհացոյցի» մասին, ՊԲՀ, 1979, № 2, էջ 241-246, եւ այլն:

²⁰ Մատենագիրք Հայոց, Ե դար, Հատոր Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2148-2151: Թաւ եւ շեղով տրուած տեղանունների ծանօթագրութիւնները բոլոր բնագրերում բացատրում են ըստ Ս. Երեմեանի ծանօթագրութիւնների (տե՛ս վերջին բնագրի ծանօթագրութիւնները):

ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ **Սարմատիա** եւ ընդ **Սկիւթիոյ** աշխարհն: Որոյ ըստ մըտից, ասէ Պտղոմէոս, զԱդոն եւ զԱղանդան եւ զ**Սոնդաս** եւ զ**Գեռուա** ազգս հոմանուն գետաւք որ ի **Կաւկասայ** հոսի ի ծով, մինչեւ ցԱղուանից սահմանն: Եւ են ի **Սարմատիոյ** համարեալ, այսպէս, սկսեալ ի մտից յելս կոյս, նախ ազգ **Աղուանաց**, **Աշտիգոր** որ ըստ հարաւոյ, համաբնակ նոցա **Խեբուրք** եւ **Քուրետք** եւ Արգուել եւ Մարդոյլ, եւ Թակոյր. եւ **Ալանք** են յետ Դիքորին, յԱրդոզ աշխարհի **Կաւկասին լեռանցն**. ուստի հոսի գետն Արմնայ, եւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտ անբաւ, խառնի յԱթլ. եւ ի նոյն լեռինն՝ յետ **Արդողեան ազգին** բնակեն **Դաջանք**, **Դուալք**, **Ծըլսոյք**, **Փուրքա**, **Ծանարքայ** յորում **Ալանաց դուռն**. եւ միւս դուռն որ ասի Քծեքեն, հոմանուն ազգի. եւ ապա **Դուծք** եւ **Խուծք** եւ **Խիստք** մարդակերք. ապա **Ձղաւատք**, ապա **Գուգամակարք**, ապա **Դուրծկք**, ապա **Դիդոք**, ապա **Լեկք**, ապա **Տապոտարանք**, ապա **Յաղուտականք**, ապա **Խենուաք**, ապա **Շիդալք**, ապա **Ճիդքք**, ապա **Փիւք**: Եւ ապա **Կաւկաս** բաժանի յերկուս բազուկս, մինն գնայ դէպ ուղիղս կոյս, յորում Շրւան եւ Խորւան ազգ՝ մինչեւ ցԽորսովէմ. եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ է դէպ ուղիղ ի հիւսիսի՝ յԱթլ գետ, եւ ապա նոյն բազուկն գնայ զելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են **Թաւասպարք**, **Հեճմատակք**, **Իժմախք**, **Փասխք**, **Փուսխք**, **Փիքանակք**, **Բագանք**, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապզուտկաւատ, մինչեւ ցԱլմինոն մաւրս եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ **Մասքութան ազգն** բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասբից ծովն, յոր բազուկն **Կաւկասայ** հպի, յորմէ ածեալ է զպարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կապ եւ դուռն՝ քաղաք պահակին Ճորայ. աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կացուցեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ **Կաւկասով** Վարաջան քաղաք նոցին Հոնաց եւ **Չունգարս** Մսընդո: Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք ցԹալդ գետ, որ մեկնէ ընդ **Ասիական Սարմատք** եւ ընդ **Սկիւթիա** աշխարհք. որ են Ապախթարք, այսինքն Թուրքաստանք, եւ Խաքան թագաւոր նոցա, եւ Խաթունն՝ դշտոյ նոցա կին Խաքանայ:

ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅ Է ԴԱՐՈՒ

(Պատկանեանի խմբագրութիւն)²¹

«Սարմատացոց աշխարհին հասարակն է՝ որ բաժանեալ է արեւելեան ծայրին Ռիպիա լեռամբ եւ Տաւնաւիս գետով եւ Միովտիս ծովակաւ. եւ անտի ընդ **Կովկասային լեռինս** առ Վրաւք եւ Աղուանիւք մինչեւ ցԿասբից ծովն: Եւ ունի **Սարմատիա** լեռինս **զՇանթայինն** եւ **զՁիականն**, եւ այլ լեռինս եւ գետս բազումս, եւ զեւթանասնավտակեանն էթիլ, յորում ամրանան ազգ Բասլաց: Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգք բազումք որք են այսոքիկ. **Խազիրք**, **Բուշք**, **Բասլիկք**, **Ապշեդք**, **Ապխազք**, **Թագաւորական Սարմատք**, **Ձիակերք**, **Նախճամատեանք**, **Որջլակերք**, **Սիւռիկացիք**, **Միթիկացիք**, **Ամազոնք**, **Ալանք**, **Խեբարք**. **Քուրետք**, **Սկիւմիք**, **Արգաւետք**, **Մարգուլք**, **Թակոցիկք**, **Արգոզք**, **Դաճանք**, **Փինճք**, **Դուալք**, **Հոնք**, **Ափուլք**, **Ծանարք** յորում **Ալանաց դուռն**, եւ **Ծեքան դուռն**, **Թուշք**, **Խուշք**, **Քուստք**, **Մարդակերք**, **Յիսաւատք**, **Գուգամակարք**, **Դուիճիկք**, **Դիդոքք**, **Ղեկք**, **Կատապաստիանք**, **Աղուտականք**, **Խենուկք**, **Շիդեայք**, **Ճիւղայք**, **Խեղայք**, **Կասբք**, **Փուխք**, **Շրուանք**, **Խարանք**, **Թաւասպարք**, **Հեճմատակք**, **Իժմախք**, **Փասխք**, **Փուսխք**, **Փիքոնակք**, **Բաքանք**, **Մասքութք**, մինչեւ ցԿասբից ծովն՝ յոր եւ բազուկն **Կովկասայ** հպի, ուր ածեալ է զպարիսպն Դարբանդայ աշտարակ ահագին ի ծովուն կացեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նոցա Հոնք, եւ քաղաք նոցա Վառաշան, եւ այլք ընդ նմա. եւ թագաւորն հիւսիսոյ է Խաքանն՝ որ է տէր Խազրաց, եւ դշտոյն թագուհի կին Խաքանայ ի Բասլաց ազգէն:

²¹ Մատենագիրք Հայոց, Ե դար, Հատոր Բ, էջ 2170-2171:

ՅԱՂԱԳՍ ԱՆԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՍՏՈՅԳ

(Համառոտ խմբագրություն)²²

«Քսան եւ երեքերորդ՝ Սարմատացոց աշխարհն հասարակն է, որ բաժանեալ է արեւելեան ծայրին Ռիպիա լերամբ եւ Տանայիս գետով եւ Միոտիս ծովակաւ, եւ անտի ընդ Կովկասային լերինս՝ առ Վրաւք եւ Աղուանիւք՝ մինչեւ ց Կասբից ծովն։ Եւ ունի Սարմատիա լերունս զՇանթայինն եւ զՁիականն, եւ այլ լերինս եւ գետս բազումս, եւ զեւթանասնավտակեանն Աթլլ, յորում ամրանայ ազգն Բասլաց։ Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգք բազումք, որք են այսոքիկ. Խազիրք, Բուխք, Բարսիլք, Ապշեղք, Ափխազք, Թագաւորական Սարմատք, Ձիակերք, Նախնամատակեանք, Որջլակերք, Սիսիկացիք, Միթսիկացիք, Ամազոնք, Ալանք, Խեբուրք, Քուգետք, Սիյիմք, Արգաւետք, Մարգոյլք, Թակոյիք, Արգոյլք, Գանանք, Փիննք, Դուաղք, Խոնք, Ափուրք Ծանաւրք՝ յորում Ալանաց դուռն, եւ Ծիծեն դուռն, Թուժք, Խուժք, Քիսք, Մարդակերք, Յխաւատք, Գուդամակարք, Դուիցուլք, Դիդոյք, Ղեկք, Տապաստաւանք, Աղուտականք, Խենաւկք, Շիպղք, Ճիդաք, Խեղայք, Կասքք, Փուխք, Շրուանք, Խարանք, Թաւասպարոտք, Հենմատակք, Իժմախք, Փասխս, Քոսխ, Փոքոնակ, Բաքանք, Մազքուրք, մինչեւ ց Կասբից ծովն՝ յորս բազուկն Կովկասու հպի, ուր ածեալ է զպարիսպն Դարբանդայ՝ աշտարակ ահագին՝ ի ծովուն կացուցեալ։ Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ Հոնք, եւ քաղաք նոցա Վառաշան, եւ այլք ընդ նմա. եւ Թագաւորն հիւսիսոյ է հականն՝ որ է տէր Խազրաց, եւ զշխոյն Թագուհի է, Խաթունն, որ է կին հականայ ի Բարսլաց ազգէն։

ՄՈՎՍԷՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ ԱՍՏՅԵԱԼ Է ԵՐԿՐԱԶԱՓ. ՅԱՂԱԳՍ

ԱՆԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՏԻԵՋԵՐԱՅՅ²³

(ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՒ ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ)

Աշխարհագիր Հատած Երկրորդ.

Աշխարհք ընդհանուր Ասիացոց քառասուն ու չորս.

Քսան եւ երեքերորդ²⁴ Սամատացոց աշխարհն հասարակն է որ բաժանեալ է արեւելեան ծայրին Ռիպիա լերամբ եւ Տանայիս գետով եւ Միստիս ծովակաւ եւ անտի ընդ Կովկասային լերինս առ Վրաւք եւ Աղուանիւք մինչեւ ց Կասբից ծովն։ Եւ ունի Սարմատիա լերունս զՇանթայինն եւ զՁիականն, եւ այլ լերինս եւ գետս բազումս, եւ զեւթանասնավտակեանն Աթլլ յորում ամրանայ ազգն Բասլաց։ Եւ բնակին ի Սարմատիա ազգք բազումք, որք են այսոքիկ, Խազիրք, Բուխք, Բարսիլք, Ապշեղք, Ափխազք, Թագաւորական Սարմատք, Ձիակերք, Նախնամատակեանք, Որջլակերք, Սիսիկացիք, Միթսիկացիք, Ամազոնք, Ալանք, Խեբուրք, Քուգետք, Սիյիմք, Արգաւետք, Մարգոյլք, Թակոյիք, Արգոյլք, Դանանք, Փիննք Դուաղք, Խոնք, Ափուրք, Ծանաւրք, յորում Ալանաց դուռն, եւ Ծիծեն դուռն, Թուժք, Խուժք, Քիոք, Մարդակերք, Յխաւատք, Գուդամակարք, Դուիցուլք, Դիդոյք Ղեկք, Տապաստաւանք, Աղուտականք, Խենաւկք, Շիպղք, Ճիդաք խեղայք, Կասքք՝ Փուխք, Շրուանք, Խարանք, Թաւասպարոտք, Հենմատակք, Իժմախք, Փասխս, Քոսխ, Փոքոնակ, Բաքանք, Մազքուրք, մինչեւ ց Կասբից ծովն՝ յորս բազուկն Կովկասու հպի ուր ածեալ է զպարիսպն Դարբանդայ՝ աշտարակ ահագին՝ ի ծովուն կացուցեալ։ Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ Հոնք եւ քաղաք նոցա Վառաշան, եւ այլք ընդ նմա, եւ Թագաւորն հիւսիսոյ է Հականն, որ տէր Խազրաց եւ զշխոյն Թագուհի է Խաթունն, որ է

²² Մատենագիրք Հայոց, Ե դար, Հատոր Բ, էջ 2185-2186:²³ Ա. Մաթևոսեան, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» Չորրորդ գիրքը, Երեւան, 1995, էջ 162-174:²⁴ Նոյն տեղում, էջ 164, 169, 171:

կին Հականայ ի Բարսիլաց ազգէն:

ՍՈՒՐԷՆ ԵՐԵՄԵԱՆ

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՅԻ» ՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ»²⁵

Բ. Յաղագս Ասիոյ Սարմատացոց.

Աշխարհի Ասիոյ Սարմատացոց հասարակն է, որ բաժանի արևելեան ծայրիւ Ռիպ-եայ լեռամբ եւ Տանաիս գետով եւ Մեստիս ծովակաւ մտիւքն յԵւքսինոս Պոնտոս ծով, եւ անտի նոյն ծովեզերքն յելս կոյս, մինչև ցմուտ Կուռաքսի գետոյ, որ կոչի Ագուա եւ անտի առ **Կաւկասի լեռինս** առ [Եզերաւ], Վրաւք եւ Աղուանիք, մինչև ցԿասբից ծովն, ի մուտս Սուանաս գետոյ (Սուանաս գետ չլսի ուրէք):

Եւ ունի **Սարմատիա** լեռինս **զՇանթայինն** եւ **զՁիականն**, որ արձակէ գետս հինգ ի Միովիտ ծով. [և **Կաւկաս լեռնն** ձգի] մինչև Կո[ռ]աքս լեռն: Եւ **Կաւկաս** արձակէ գետս երկու **զՎարդանէս**²⁶, որ սկսանի հանդէպ **Կաւկասայ**, եւ ձգէ զերկարութիւն իւր ի մուտս կոյս զհիւսիսեալ, մինչև ի մէջ մտանէ ընդ **Մէովտիս** [և] **Պոնտոս** ծով. և արձակէ գետ մի **Փսեքոս** անուն, որ մեկնէ ընդ **Փոսփորոնն** եւ **Ձիքուն** սահմանն, յորում քաղաքիկն Նիկոփս: Որ[ոց] ըստ հիւսիսոյ են. ազգ թուրքաց եւ բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ. **Կուփի Բուկար**, **Քուչի՝ Բուկարի**, **Ողխոնոթ Բուլկար** եկն, **Չուլդար Բուկար**²⁷. օտար Պտղամէականէն են այս անուանք: Եւ ի Ձիական լեռնէն փախեալ որդին **Խուրբադայ**:

Եւ ընդ մէջ բուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի բնակեն ազգք **Գաշք**²⁸ եւ **Քուրլթք**²⁹ եւ Ս[ո]ւանք մինչև ցՊիտիուտ [քաղաք] ծովեզերային Աւազով աշխարհի, որ են Ափշիչք եւ Ափիազք, մինչև ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային Սեւաստոլպաւիք, եւ անդր եւս մինչև ցգետն, որ՝ կոչի **Դուակոն՝** որ է Վիշապ, որ հոսի յԱլանաց, եւ բաժանի ընդ Ափիազս եւ ընդ Եզեր աշխարհ:

Եւ ունի [Ասիա Սարմատացոց] ազգագաւառս քառասուն եւ վեց: Եւ ի Հիւսիսոյ՝ առ Անծանօթ երկրաւ բնակեն **Թագաւորական Սարմատք** եւ [Սարմատք] **Ձիակերք**: Իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ բնակին **Նախճամատեանք**, եւ ազգ մի այլ, որ են **Կղարջք**: Եւ ապա **Որջլակերք**, **Սիւռակացիք**, ապա **Միթոիդատենն** գաւառն. եւ ապա յարեւելից կուսէ **Շանթային լեռանցն** բնակեալ են **Ամազոնք**³⁰, որք են կանայք պատերազմողք մինչև ցգետն, որ կոչի Ռա, որ երկակի բղխէ ի հիւսիսոյ Անծանօթ երկրի, եւ միանան, եւ հասեալ մերձ Ձիական լեռանցն, արձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետ, որ ի Միովիտ ծովակ իջանէ, եւ այլն դառնայ յարեւելս կոյս մինչև հանդէպ **Շանթային լեռանցն**: Եւ

²⁵ Ս. Երեմեան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ», ՊԲՀ, 1973, № 2, էջ 261-274:

²⁶ Կոչուել է նաեւ Հիպանիս, իսկ յետագայում Կուրիս, այժմ Կուբան (Ս. Ե.):

²⁷ Չղար Բուկար Տ: Սրանք բուլղարական այն ցեղն են, որոնք բնակուում էին Դաղստանի հիւսիսային մասում Վառաշան եւ Չունդար բաղաձերի շրջակայքում, ուստի աւելի ճիշդ պիտի լինի «Չ[ուն]դար» ընթերցումը (Ս. Ե.):

²⁸ Գաշք Տ: Գաշք աղբյուրների երկրորդ հաւաքական անունն է, որ կապուում է խեթական արձանագրութիւնների «Գաշկա», «Կաշկա» ցեղանուն հետ (մ.թ.ա. II հազարամեակում Փոքր Ասիայի Պոնտական լեռներում) (Ս. Ե.):

²⁹ Քուրթ-փ վրաց. (պիտի առաջացած լինի «Քուրթաուր» ձեւից), օվսական (ալանական) ցեղերից մէկը, որը այս անունով յայտնի է Աշխ. յետոյ XVIII դարից: (Ս. Ե.):

³⁰ Ամազոնք Տ: Անունը առաջ է եկել արամեական դարձումից՝ «հգօր, մեծ մայր», որ ասորական մայր աստ-ւածուհու ածականն էր: Ամազոնները պիտի լինեն նոյն զարդարացիները: Ստրաբոնը (XI, 5, 1) ամազոնուհի-ներին եւ զարգարացիներին միասին է պատկերացնում եւ նրանց բնակութեան տեղը ցոյց է տալիս Կովկասեան լեռնաշղթայի հիւսիսային փեշերի լեռնաբազուկներին, որոնք անտիկ հեղինակներն անուանում էին Կերամնեան (Շանթային), եւ առասպելական Թերմոդոն գետի անունը նոյնացնում է ալանական «դոն» (նշանակում է «գետ») վերջաւորութիւն ունեցող գետի հետ (Ս. Ե.):

ապա գան այլ երկու գետք յարևելից կուսէ ի հիւսիսոյ, [ի] լեռնէն որ կոչի Ռիմրիկա: Եւ առնեն զնա [Ռա] եաւթնասնավտակեան, զոր կոչեն թուրք Աթլ գետ, որոյ չ մէջն է կղզի, յոր մտեալ ամրանալ Բասլաց ազգն ի Հզօր ազգէն **Խազրաց**³¹ եւ Բ[ո]ւշխաց ճարակելոց յելից եւ ի մտից, եկելոց անդ ի ձմերոց, և կոչեն Սեաւ կղզի զի յաղագս բազմութեանն ազգին Բասլաք՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի, զոր Պտղոմէոս [Նի]գոա կղզի կոչէ:

Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցեալ [ընդ] կղզի դարձեալ միանան և մտանեն ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ **Սարմատիա** եւ ընդ Սկիւթիոյ աշխարհն:

Որոյ (Կասպից ծովի) ըստ մտից կուսէ ասէ Պտղոմէոս, [գետք]՝ **զԱւլդոն** եւ **զԱզանդոն** եւ **զՍոնդաս**³² եւ **Գեռուա** եւ [ազգս] հոմանուն գետաւք որ[ք] ի **Կաւկասայ** հոսի[ն] ի ծով, մինչև ցԱղուանից սահմանն:

Եւ են ի **Սարմատիոյ** համարեայ, այսպէս, սկսեալ ի մտից յելս կոյս, նախ ազգ **Ալանաց Աշ-Դիգոր**³³ եւ ըստ հարալոյ՝ համաբնակ նոցա **Խերուրք**³⁴ եւ **Քուդէտք**³⁵, եւ **Արգուէլ**, որ է **Մարդուէլ**, եւ **Սկիւմիք** [որ են] **Թակոյր** եւ **Ալանք** են յետ Դիգորին, յԱրդոզ աշխարհին, Կաւկասին լերանցն, ուստի հոսի գետն Արմնայ, եւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտս անբաւ, խառնի յԱթլ:

Եւ ի նոյն լերինն՝ յետ **Արգոզեան ազգին**³⁶ բնակեն՝ **Ռանանք**, **Փիննք**, **Դուալք**³⁷, [Հոնք]³⁸, **Յիսյոք**, **Ասուրք**, **Ծանարք**, յորում **Ալանաց դուռն**, եւ միւս [եւս] դուռն որ ասի **Ծելքան**, համանուն ազգի, եւ ապա **Թուշք**³⁹, եւ **Խունձք**⁴⁰, եւ **Քուստք**⁴¹ մարդակերք, ապա **Յիսաւաւք**, ապա **Գուդամակարք**, ապա **Դուրծ[ու]լք**⁴², ապա **Դիդոյք**⁴³, ապա **Լեկք**⁴⁴, ապա **Կատապաստիանք**, ապա **Աղուտականք**, ապա **Խենաւ[դ]լք**⁴⁵, ապա **Շիդք**, որ է **Ճիդք**, ապա **[Լ]իփնիք**, [Խեղայք]⁴⁶, **Կասրք**:

Եւ ապա **Կաւկաս** բաժան ի յերկուս բազուկս, մինն գնայ դէպ ուղիղս կոյս, յորում

³¹ VII դարում խազիւրների հզօր ցեղային միութիւնը ընդգրկում էր գրեթէ ամբողջ Հիւսիսային Կովկասը եւ Դաղստանի դաշտային մասը (Ս. Ե.):

³² Սոնդաս-Մունտա պիտի կոչուէր այժմեան Աւարական Կոյսու գետը (Ս. Ե.):

³³ Աշտիգոր Տ: Ազգ ալանաց Աշ-Դիգոր նշանակում է ալանական ցեղերից մէկի՝ Դիգորների այն մասը, որը իրեն «Աշ», այսինքն «օվս» էր կոչում (Ս. Ե.):

³⁴ Խեբարֆ P: Այս ցեղը տեղադրում է Աւարական Կոյսու գետի վերին հոսանքի շրջանում, Ջուրմուք վտակի ձորում (Ս. Ե.):

³⁵ Քուրբետֆ P, Քուրեւտֆ: Ալան-օվս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մէկը (Ս. Ե.):

³⁶ «Արդոզեան ազգ» - ալան - օվսերի հիմնական մասն էր, որը իրեն կոչում է «Իրոն» (Ս. Ե.):

³⁷ Դուալֆ - դվալները օվս-ալանական ցեղերից են (Ս. Ե.):

³⁸ Այս հոնները պիտի պատկանեն վայնախեան ցեղախմբին եւ ձուլուել են այժմեան ինգուլների մէջ (Ս. Ե.):

³⁹ Պիրիֆիթելի Ալազանի կիրճումն են բնակուած թուշերին ցեղակից բացբիները կամ ծովաթուշերը, որոնք դեռ մօտ են վայնախներին (Ս. Ե.):

⁴⁰ Խունձ SA, Խուշֆ P, ճիշդ ընթերցումը պիտի լինի Խունձֆ: Այսպէս են իրենք իրենց կոչում աւարները: Բնակում են այժմ էլ Խունձախ անունով յայտնի շրջանում, Աւարական Կոյսու գետի կիրճում (Ս. Ե.):

⁴¹ Վայնախների երրորդ ցեղը մահիստունցիները «մայսավել-մայսդվել» է իրեն կոչում: Մովաթուշերը կամ բացբիները ինգուլներին գիտեն Քիստիյ, որ նշանակում է «ինգուլ» (Ս. Ե.):

⁴² Սրանք այժմեան ինգուլների նախորդներն են եւ բնակում էին Ասսա գետի վերին հոսանքում (Ս. Ե.):

⁴³ Այժմ էլ նոյն տեղում՝ Անդիական-կոյսու գետի ակունքների շրջանում գոյութիւն ունի դիդոյեցիների ժողովուրդը (Ս. Ե.):

⁴⁴ Այժմեան լեզգիները (Ս. Ե.):

⁴⁵ Խենաւոյֆ պիտի կոչուէին այժմեան Ախտի-չայ վտակի կիրճում՝ Խնով առկում ապրող բնակիչները, որոնք կազմում էին առանձին ցեղ (Ս. Ե.):

⁴⁶ Խեղայֆ թերեւս լինի Անապայի շուրջը բնակուող աղըղական ցեղը, որի այլ անունն էր Նատուխայ: Սակայն այս եզրակացութեանը հակասում է «Խեղայֆ»-ի տեղադրումը դաղստանեան ցեղերի շարքում (Ս. Ե.):

Շրուան եւ հսրուան ազգ՝ մինչեւ ցհորսվէմ: Եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ որ [գնայ] դէպ ուղիղ ի հիւսիսի յԱթլ գետ:

Եւ ապա նոյն բազուկն գնայ զելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են՝ **Թաւասպարք**⁴⁷, **Հեճմատակք**, **Իժմախք**, **Փախք**, **Փուխք**⁴⁸, **Փիւքանակք**⁴⁹, **Բազկան**, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապզուտ-Կաւատ [եւ ձգի] մինչեւ ցԱլղմինոն մաւրս եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ **Մասքութան ազգն** բնակեալն են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասբից ծովն, յոր բազուկն **Կաւկասայ** հպի. յորմէ ածեալ է պարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կապ և Դուռն՝ քաղակք պահակին ճորայ, աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կառուցեալ:

Իսկ ի հիւսիսոյ նորա թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով, եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վառաշան քաղաք նոցին Հոնաց եւ **Չուդարս**⁵⁰ եւ **Սմընդրո**:

Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք ցԹալդ գետ, որ մեկնէ ընդ **Ասիական Սարմատք**, եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհք, որ են Ապախտար, այսինքն Թուրքաստանք: Եւ հաքանն թագաւոր նոցա [, որ է տէր հազրաց], եւ հաթունն Դշխոյ՝ նոցա [թագուհի], կին հաքանայ ի Բասլաց ազգէն:

ԱՐՓԵՆԻԿ ԴԱՋԱՐՈՍԵԱՆ

Պ.գ.թ., Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան
Մատենադարանի աւագ գիտաշխատող

⁴⁷ Թաւասպարները - թաբասարանցիները բնակում են Դերբենդից արեւմուտք, Կուրան գետի աւազանում (Ս. Ե.):

⁴⁸ Այժմ՝ մանիսատիները, այսինքն չէչենների երկրից Պիրիֆիթելի Ալադանի գետի ակունքների շրջանում բնակութիւն հաստատած չէչենական ցեղը (Ս. Ե.):

⁴⁹ Սովորաբար համարում են պէշենեգ ցեղանուան տարբերակ, որ համոզիչ չէ եւ դժուար է որոշ եզրակացութեան գալ այլ փաստեր չունենալու պատճառով (Ս. Ե.):

⁵⁰ Ըստ երեւոյթին յետագայ էնդերի, այժմ՝ Անդրէյ առվ գիւղը (Ս. Ե.):